

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ՄԱԿԱՐՅԱՆ ՍՈՆԱ ԱՅՎԱԶԻ

ՊԱՎԵԼ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

**ժԷ.00.02 - «Երաժշտական արվեստ» մասնագիտությամբ
արվեստագիտության թեկնածուի
գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության**

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ - 2015

—

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСКУССТВ**

МАКАРЯН СОНА АЙВАЗОВНА

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАВЛА ЛИСИЦИАНА

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени
кандидата искусствоведения по специальности
17.00.02 – “Музыкальное искусство”**

ЕРЕВАН – 2015

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտում:

Գիտական ղեկավար՝ արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Ասատրյան Աննա Գրիգորի

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Երնջակյան Լիլիթ Վարդգեսի

արվեստագիտության թեկնածու
Արտեմյան Լիլիթ Ռոբերտի

Առաջատար կազմակերպություն՝ Խ.Աբովյանի անվան հայկական պետական
մանկավարժական համալսարան

Պաշտպանությունը կայանալու է 2015թ. դեկտեմբերի 24-ին, ժամը 14.00-ին,
ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈՅ-ի 016 Արվեստագիտության
մասնագիտական խորհրդի նիստում (հասցեն՝ 0019, Երևան, Մարշալ
Բաղդասյան պողոտա 24/4):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի
գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2015թ. նոյեմբերի 24-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար,
արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

Ասատրյան Ա. Գ.

Тема диссертации утверждена в Институте искусств НАН РА.

Научный руководитель - доктор искусствоведения, профессор
Асатрян Анна Григорьевна

Официальные оппоненты - доктор искусствоведения, профессор
Ернджакян Лилит Вардгесовна

кандидат искусствоведения
Артемьян Лилит Робертовна

Ведущая организация – Армянский государственный педагогический
университет им. Х.Абовяна

Защита диссертации состоится 24-го декабря 2015г. в 14.00 часов на
заседании специализированного совета 016 Искусствоведение ВАК РА,
действующего в Институте искусств НАН РА (адрес: 0019, Ереван, проспект
Маршала Баграмяна 24/4).

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке Института искусств НАН
РА.

Автореферат разослан 24-го ноября 2015г.

Ученый секретарь специализированного совета,
доктор искусствоведения, профессор

Асатрян А. Г.

ԱՏԵՆԱՆՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Թեմայի արդիականությունը: Հայ կատարողական արվեստի փայլուն ներկայացուցիչների գործունեության ուսումնասիրությունը հայրենական երաժշտագիտության կարևորագույն խնդիրներից է:

Դեռևս 1973 թվականին, բոլորելով իր հիմնադրման 15-ամյակը, ՀԽՍՀ ԳԱ Արվեստի ինստիտուտը մշակում է իր հետագա զարգացման կարևորագույն փաստաթուղթը՝ «Արվեստի ինստիտուտի գիտահետազոտական աշխատանքների քսանամյա հեռանկարային ծրագիր»¹, որտեղ «մի կողմից՝ ամփոփվում է արվեստի տարբեր ասպարեզներում արվեստագիտական ուժերի կատարած աշխատանքը, մյուս կողմից՝ ըստ բնագավառների ուրվագծվում գիտական այն ճանապարհը, որով ընթանալու էր Արվեստի ինստիտուտն իր գործունեության հետագա քսանամյակում»²: Երաժշտագիտությանը նվիրված բաժնում կարդում ենք՝ «Նախատեսվում է գրել սովետահայ երաժշտական կատարողական արվեստի պատմությունը, այդ թվում՝ ներկայացնել դրա առանձին կողմերը՝ Ալ.Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի պետական ակադեմիական թատրոնի պատմությունը, հայ դիրիժորների արվեստը, նշանավոր երգիչներ Հայկանուշ Դանիելյանի, Շարա Տալյանի, Գոհար Գասպարյանի, Տաթևիկ Մազանդարյանի, Ջարուհի Դուլիխանյանի և Պավել Լիսիցյանի երգարվեստը»³:

Եվ իսկապես՝ անուրանալի է աշխարհահռչակ հայ երգիչ, ՄՍՀՄ ժողովրդական արտիստ (1956), Աշխատանքի կարմիր դրոշի և Ժողովուրդների բարեկամության շքանշանների ասպետ, Մեծ թատրոնի մենեդջիզ Պավել (Պոդոս) Գերասիմի Լիսիցյանի (1911-2004) կատարողական և մանկավարժական գործունեության նշանակությունը:

Պ.Լիսիցյանի բարձրակարգ արվեստը տասնամյակներ շարունակ գերել է բազմաթիվ երկրների օպերային արվեստի սիրահարներին: Ունենալով բացառիկ գեղեցիկ, մեծ դիպազոնի ու ուժգնության ձայն, նա հավերժական հետք է թողել համաշխարհային օպերային մշակույթի պատմության մեջ: Աշխարհում ավելի քան երեսուն երկիր ծափահարել են նրան, և նրա վոկալ արվեստի փառքը տարածվել է ոչ միայն մեր հայրենիքում, այլև նրա սահմաններից դուրս:

ՄՍՀՄ ժողովրդական արտիստ, Մոցիալիստական աշխատանքի հերոս Իրինա Արխիպովայի դիպուկ գնահատմամբ. «Մեծ թատրոնի, խորհրդային վոկալ-կատարողական արվեստի պատմության մեջ հրաշալի էջ է գրել Խորհրդային Միության ժողովրդական արտիստ Պավել Լիսիցյանը»⁴:

1940-1966 թվականներին լինելով Մեծ թատրոնի սոլիստ, տասնամյակներ շարունակ Պ.Լիսիցյանը եղել է «խորհրդային օպերային առաջատար երգիչ-

¹ Արվեստի ինստիտուտի գիտահետազոտական աշխատանքների քսանամյա հեռանկարային ծրագիր, ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի արխիվ:

² **Ասատրյան Ա.**, ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտ – 50, Երևան, 2010, էջ 70:

³ Նույն տեղում, էջ 72:

⁴ **Յակովենկո Ս.**, Պավել Լիսիցյան, դասեր մի կյանքից, Երևան, 2012, էջ 5:

ներից մեկը»⁵:

Նրա օպերային լավագույն դերերգերից են ժերմոնը՝ Վերդիի «Տրավիա-տա» օպերայից, Ամոնասարոն՝ Վերդիի «Աիդա» օպերայից, Էսկամիլիոն՝ Բիզեի «Կարմեն» օպերայից, Օնեգինը՝ Չայկովսկու «Եվգենի Օնեգին» օպերայից, Մագե-պան՝ Չայկովսկու «Մագեպա» օպերայից, Ելեցկին և Տոմսկին՝ Չայկովսկու «Պի-կովայա դամա» օպերայից, Ռոբերտը՝ Չայկովսկու «Իռլանտա» օպերայից, Գրյազնոյը՝ Ռիմսկի-Կորսակովի «Թագավորի հարսնացուն» օպերայից, կոմս դը Նևերը՝ Մեյերբերի «Հուգենոտներ» օպերայից, Կիագոն՝ Փալիաշվիլու «Դաիսի» օպերայից և այլն:

Մեծ է նրա ներդրումը հայկական օպերային արվեստում: Բավական է նշել նրա Արշակը՝ Տիգրան Չուխաճյանի «Արշակ Երկրորդ» օպերայից, Թովմա-սը՝ Արտեմի Այվազյանի «Ատամաբույժն արևելյան» օպերայից, Թաթուլը՝ Ալեք-սանդր Սպենդիարյանի «Ալմաստ» օպերայից, Գրիգորը՝ Հարո Ստեփանյանի «Լուսաբացին» օպերայից, Մոսին՝ Արմեն Տիգրանյանի «Անուշ» օպերայից և այլն:

Պ.Լիսիցյանը հաջողությամբ է հանդես եկել նաև ժամանակակից սովետական կոմպոզիտորների օպերաներում: Մեծ թատրոնում նա Ա.Ն.Ալեք-սանդրովի «Բելա» օպերայում Կազբիչի (29 նոյեմբերի, 1946), Ն.Գ.Ժիգանովի «Ջալիլ» օպերայում Անդրեի (19 հունիսի, 1959) և Մ.Ս.Պրոկոֆևի «Պատերազմ և խաղաղություն» օպերայում Նապոլեոնի (15 դեկտեմբերի, 1959) դերերգերի առաջին կատարողն էր:

Աշխարհահռչակ տենոր Մարիո դել Սոնակոն դեռևս 1959 թվականին նշել է. «Պավել Լիսիցյանը գեղեցիկ ձայնի տեր երգիչ է: Նա նրբորեն, իսպանա-կան ոճով է վրձնում ցլամարտիկի (Էսկամիլիոյի) կերպարը: Մեր ժամանակնե-րի օպերային բեմերում այսպիսի բարձրարվեստ երգչի դժվար է հանդիպել»⁶:

Որպես կամերային երգիչ Պ.Լիսիցյանը կատարել է ռուս կոմպոզիտոր-ների՝ Արենսկու, Բալակիրևի, Բորոդինի, Գլազունովի, Գլինկայի, Դարգոմիժս-կու, Կյուրիի, Մուսորգսկու, Ռիմսկի-Կորսակովի, Անտոն Ռուբինշտեյնի, Չայ-կովսկու, Ռախմանինովի երգերն ու ռոմանսները: Նրա երգացանկում են եղել նաև սովետական կոմպոզիտորների՝ Նիկոլայ Մյասկովսկու, Դմիտրի Կաբա-լևսկու, Դմիտրի Շոստակովիչի, Տիխոն Խրեննիկովի, Վանո Մուրադելիի և այլոց երգերն ու ռոմանսները:

Երգչի երգացանկում, բնականաբար, առանձնահատուկ տեղ է գրավել հայ երաժշտությունը. նա կատարել է Կոմիտասի, Ալեքսանդր Սպենդիարյանի, Ռոմանոս Մելիքյանի, Ալեքսանդր Դուրլխանյանի, Կարո Զաքարյանի, Արամ Խաչատրյանի երգերն ու ռոմանսները:

Պ.Լիսիցյանը եղել է ժողովրդական երգերի անգուգական մեկնաբան: Նրա կատարմամբ հնչել են ինչպես հայկական, այնպես էլ ռուսական, հունա-

⁵ **Зарубин В.** Лисициан Павел Герасимович, Музыкальная энциклопедия, том 3, Москва, 1976, стр. 283-284:

⁶ **Պետրոսյան Ս.**, Պավել Լիսիցյան – 100, Երևան, 2011, էջ 23:

կան, բուլղարական, իրանական, չեխական, հունգարական, դանիական, ինդոնեզիական, իսլանդական, գերմանական, ֆիննական և ճապոնական ժողովրդական երգեր, որոնք կատարել է բնագրի լեզվով:

Պ.Լիսիցյանը հյուրախաղերով հանդես է եկել աշխարհի բազմաթիվ երկրներում, այդ թվում՝ Իրանում, Ֆինլանդիայում, Ավստրիայում, Հունգարիայում, Ռումինիայում, Բուլղարիայում, Գերմանիայի Դեմոկրատական Հանրապետությունում, Չեխոսլովակիայում, Դանիայում, Լեհաստանում, Հարավսլավիայում, Նիդեռլանդներում, Հնդկաստանում, Ճապոնիայում, ԱՄՆ-ում, Կանադայում, Հունաստանում, Բելգիայում, Ինդոնեզիայում, Իտալիայում, Իսլանդիայում:

Պ.Լիսիցյանը տիրապետել է «ձայնային լայն դիսկագոնի, անբասիր ինտոնացիայի, կատարյալ առոգանության. նրա ձկուն ու գեղեցիկ ձայնը առանձնացել է հազվագյուտ թավշյա տեմբրով»⁷:

Ավելորդ չենք համարում նշել, որ 2011-ին տեղի է ունեցել Պավել Լիսիցյանի անվան բարիտոնների առաջին միջազգային մրցույթ-փառատոնը: Իսկ վերջերս Երևանում, Մաշտոցի 46 հասցեում, տեղի է ունեցել Պ.Լիսիցյանի հիշատակը հավերժացնող հուշատախտակի բացման արարողությունը:

Աշխատանքի նպատակն ու խնդիրները: Ատենախոսության գլխավոր նպատակն է Պ.Լիսիցյանի կատարողական և մանկավարժական գործունեության համակողմանի ուսումնասիրությունը: Կարևորվել են հետևյալ խնդիրները՝

- Ներկայացնել երգչի կյանքի ուղին:
- Ուսումնասիրել Պ.Լիսիցյանի գործունեությունն օպերային թատրոնում:
- Ներկայացնել հայկական օպերային դերերգերի լիսիցյանական մեկնաբանությունները:
- Ուսումնասիրել Պ.Լիսիցյանի կատարողական գործունեությունը որպես կամերային երգիչ:
- Ներկայացնել Պ.Լիսիցյանի համերգային գործունեության աշխարհագրությունը:
- Բացահայտել Պ.Լիսիցյանի մանկավարժական գործունեության առանձնահատկությունները:

Թեմայի մշակվածության աստիճանը: Տարիներ շարունակ Պ.Լիսիցյանի գործունեությունը եղել է հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում: 1973-ին լույս է տեսել Մարկ Պետրոսյանի «Պավել Լիսիցյան» աշխատությունը⁸: Նույն հեղինակի կողմից 2011-ին, երգչի ծննդյան 100-ամյա հոբելյանի կապակցությամբ ՀՀ մշակույթի նախարարության աջակցությամբ հրատարակվել է «Պավել Լիսիցյան» երկլեզու՝ հայերեն և ռուսերեն, հուշալրամբ, որը ներկայացնում է քսաներորդ դարի մեծագույն երգիչ Պ.Լիսիցյանի կյանքն ու ստեղծագործական ուղին, ինչպես նաև ձայնագրված և տեսագրված լիսիցյանական վառ կատա-

⁷ **Տեր-Միմոնյան Մ.**, Պավել Լիսիցյան, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 4, Երևան, 1978, էջ 624-625:

⁸ **Յակովենկո Մ.**, Պավել Լիսիցյան, դասեր մի կյանքից, Երևան, 2012, էջ 5:

րումները⁹:

Լիսիցյանագիտության մեջ կարևոր հանգրվան է Մերգեյ Յակովենկոյի «Павел Герасимович Лисициан. Уроки одной жизни» գիրքը, որը հրատարակվել է Մոսկվայում, 1989-ին¹⁰: Մասնագիտությամբ երգիչ Յակովենկոյին գրիչ վերցնելու իրավունք է տվել Պավել Գերասիմովիչի հետ բազմամյա ծանոթությունը, շաբաթներ և նույնիսկ ամիսներ տևող ամենօրյա հանդիպումները, շփումները նրա հետ և բարձր ստեղծագործական ու կենցաղային, կենսական հարցերի՝ կյանքի ու արվեստի բազում կողմերին վերաբերող քննարկումները, վստահությամբ լեցուն զրույցները, հուշ երեկոները:

Հայաստանի ժողովրդական արտիստ, կոմպոզիտոր Վլադիլեն Բայյանի նախաձեռնությամբ և ՀՀ Մշակույթի նախարարության որոշմամբ 2012-ին լույս տեսավ Մերգեյ Յակովենկոյի՝ Պավել Լիսիցյանի մասին մենագրությունը հայերեն թարգմանությամբ՝ «Պավել Լիսիցյան. դասեր մի կյանքից»¹¹:

2001-ին, երգչի ծննդյան 90-ամյակի կապակցությամբ Ռուսաստանի հայերի միությունը Մոսկվայում հրատարակել է Ռուսաստանի ժողովրդական արտիստ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Մերգեյ Յակովենկոյի «Павел Герасимович Лисициан в искусстве и жизни. Факты, диалоги, размышления» գիրքը, որտեղ հեղինակն անկեղծ սիրով ուրվագծում է «հռչակավոր երգչի, վոկալ արվեստի դասականի, օպերային թատրոնի վարպետների մի քանի սերունդների ուսուցչի կերպարը, պատմում երիտասարդ մենակատարների հետ նրա աշխատանքի մասին»¹²:

2008-ին Պավել Լիսիցյանի անվան բարեգործական հիմնադրամը Մոսկվայում հրատարակել է «Павел Лисициан» պատկերագիրքը՝ Ռուսաստանի ժողովրդական արտիստ, Պետական մրցանակի դափնեկիր Մարկ Էրմլերի «Выдающийся мастер» վերնագրով երկլեզու ռուսերեն և անգլերեն, առաջաբանով¹³:

Երգչի համերգային գործունեությունը լուսաբանվել է հայկական և սփյուռքահայ, սովետական և արտասահմանյան բազմաթիվ թերթերում և հանդեսներում տարբեր լեզուներով լույս տեսած ռեցենզիաներում և համերգների բուկլետներում:

Աշխատանքի գիտական նորույթ: Ատենախոսության մեջ առաջին անգամ՝

➤ Գիտական շրջանառության մեջ են դրվել մի շարք արխիվային վավերագրեր, այդ թվում՝ արդեն ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ, ԽՍՀՄ Մեծ թատրոնի մենակատար Պավել Լիսիցյանի փաստաթղթերը՝ Երևանի Կոմիտասի ան-

⁹ Պետրոսյան Մ., Պավել Լիսիցյան – 100, Երևան, 2011, 40 էջ:

¹⁰ Яковенко С.Б. Павел Герасимович Лисициан. Уроки одной жизни, Москва, “Музыка”, 1989.

¹¹ Յակովենկո Մ., Պավել Լիսիցյան, դասեր մի կյանքից, Երևան, 2012:

¹² Яковенко С.Б. Павел Герасимович Лисициан в искусстве и жизни. Факты, диалоги, размышления, Москва, Союз армян России, «Реалии», 2001, стр. 4.

¹³ Павел Лисициан, Москва, 2008, стр. 3-4.

վան պետական կոնսերվատորիան էքստերն ավարտելու վերաբերյալ: Դրանք են՝ դիմումը՝ թվագրված 1960թ. նոյեմբերի 29-ով, քննական թերթիկը և պետական քննական հանձնաժողովի՝ 1960թ. դեկտեմբերի 6-ի արձանագրությունը (հանձնաժողովի նախագահ՝ Անուշավան Տեր-Ղևոնդյան) Պ.Լիսիցյանին «Օպերային երգչի» որակավորում շնորհելու մասին և այլն:

➤ Գիտական շրջանառության մեջ են դրվել ազգականներին և հարազատներին ուղղված մինչ օրս անտիպ նամակները:

➤ Գիտական շրջանառության մեջ է դրվել Պ.Լիսիցյանի զարմուհի Լիլիա Վարդանյանի անձնական արխիվում գտնվող «Star Deed EcoPlanet-Star Deed P.O Box 1491» փաստաթուղթը, որով 2001թ. դեկտեմբերի 28-ին Լիրա համաստեղության սահմաններում գտնվող նոր հայտնաբերված աստղը կոչվել է Պավել Լիսիցյանի անունով:

➤ Անդրադարձ է արվել երիտասարդ բարիտոնների միջազգային մրցույթների կազմակերպման ու դափնեկիրներին:

➤ Կատարվել են ճշգրտումներ Պ.Լիսիցյանի տոհմաճառի վերաբերյալ:

➤ Հայտնաբերվել են և ներկայացվել Պ.Լիսիցյանի դիմանկարները՝ կատարված հայտնի և անհայտ նկարիչների կողմից:

➤ Ճշգրտվել է և ներկայացվել Պ.Լիսիցյանի՝ որպես կամերային երգչի, ամբողջական երգացանկ:

➤ Անդրադարձ է արվել Մոսկվայի կոնսերվատորիայի Մեծ դահլիճում հանդիսավոր պայմաններում նշված Պ.Լիսիցյանի ծննդյան 60-ամյա և գործունեության 40-ամյա հոբելյանական երեկոյին, երբ Պ.Լիսիցյանը գտնվում էր փառքի գագաթին, ինչպես նաև երգչի ծննդյան 70-ամյակի, 80-ամյակի, 85-ամյակի, 90-ամյակի և 100-ամյակի հետ կապված իրադարձություններին:

➤ Ներկայացվել է Պ.Լիսիցյանի հասարակական գործունեությունը:

Ուսումնասիրության համար **նյութ** են ծառայել Պ.Լիսիցյանի ձայնագրությունները, Ե.Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում գտնվող երգչի արխիվը (անմշակ), Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի թանգարանում գտնվող երգչի արխիվը, Պ.Լիսիցյանի զարմուհիների՝ Կարինա Հախնազարովայի և Լիլիա Ստեփանյանի անձնական արխիվը, հարցազրույցները Պ.Լիսիցյանի հարազատների, գործընկերների ու սաների հետ և այլն: Թերթել ենք նաև Պ.Լիսիցյանի համերգային և մանկավարժական գործունեության մասին մամուլի արձագանքները:

Աշխատության գործնական նշանակությունը: Ուսումնասիրության արդյունքները կարող են լուրջ ազդակ հանդիսանալ, որպեսզի երգչի ձայնագրություններն իրենց հաստատուն տեղը գտնեն Հայաստանի հեռուստատալիքների մշակութային ծրագրերում, ինչպես նաև ընդգրկվել հայկական կատարողական արվեստի պատմության բուհական դասընթացում: Հետազոտության արդյունքները հիմք կդառնան Պ.Լիսիցյանի մասին ֆիլմի սցենարի կազմման համար:

Աշխատության փորձաքննությունը: Ատենախոսությունը քննարկվել և

հրապարակային պաշտպանության է երաշխավորվել ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի սփյուռքահայ արվեստի և միջազգային կապերի բաժնում: Ատենախոսության հիմնական դրույթները գեկուցվել են ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի գումարած Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական ութերորդ նստաշրջանում՝ նվիրված ՀՀ ԳԱԱ հիմնադրման 70-ամյակին (15-17 նոյեմբերի, 2013), իններորդ նստաշրջանում (14 նոյեմբերի, 2014) և տասներորդ նստաշրջանում՝ նվիրված Փանոս Թերլեմեզյանի ծննդյան 150-ամյակին (10-11 նոյեմբերի, 2015), ինչպես նաև Կազանում գումարված ուսանողների և երիտասարդ գիտնականների «Музыказнание в зеркале современности» գիտապրակտիկ կոնֆերանսում (15-16 մայիսի, 2014), տպագրվել նստաշրջանների և կոնֆերանսի նյութերի ժողովածուներում, «Կանթեղ», Խ.Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի «Գիտական տեղեկագիր» և Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի «Երաժշտական Հայաստան» գիտական պարբերականներում:

Աշխատության կառուցվածքը: Ատենախոսությունը բաղկացած է առաջաբանից, երկու գլուխներից, եզրակացություններից, օգտագործված գրականության ցանկից, արխիվային վավերագրեր ու Պ.Լիսիցյանի դիմանկարների վերատպությունները պարունակող հավելվածից:

ԱՏԵՆԱՒՈՍՈՒԹՅԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Առաջաբանում հիմնավորված է ատենախոսության թեմայի արդիակալությունը, նշված են նպատակն ու խնդիրները, գնահատված է թեմայի գիտական մշակվածության աստիճանը, շեշտված է գիտական նորույթը:

ԳԼՈՒԽ Ա

ՊԱՎԵԼ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ ԿԵՆՍՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Առաջին գլխուխը բաղկացած է յոթ պարագրաֆներից:

Առաջին պարագրաֆում՝ «**Պ.Լիսիցյանի գերդաստանի տոհմաձառը**», Պ.Լիսիցյանի անձնական արխիվի և Հ.Խաչատրյանի «Մի հին գերդաստան» հոդվածի¹⁴ ուսումնասիրության շնորհիվ, Ստեփան Լիսիցյանի թոռնուհի Լիլյա Վարդանյանի, Լիսիցյանների գերդաստանի ժառանգների հետ ունեցած անմիջական զրույցների ընթացքում ձեռք բերած տեղեկությունների հիման վրա ատենախոսը ներկայացրել է Լիսիցյանների տոհմաձառը, որի գրեթե բոլոր ճյուղերը տվել են նշանավոր դեմքեր:

Երկրորդ պարագրաֆում՝ «**Պ.Լիսիցյանի կյանքի ուղին**», ատենախոսը թերթում է երգչի կենսագրության էջերը: Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի թանգարանում ատենախոսը հայտնաբերել է Պավել Լիսիցյանի փաստաթղթերը՝ Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիան էքստերն ավարտելու վերաբերյալ: Մեր ձեռքի տակ է Պ.Լիսիցյանի ձեռագրով 1960 թվականի նոյեմբերի 28-ին գրված նրա դիմումը՝ Երևանի Կոմիտասի

¹⁴ Խաչատրյան Հ., Մի հին գերդաստան // «Հայրենիքի ձայն», 1967, փետրվարի, էջ 5:

անվան պետական կոնսերվատորիան էքստեռն (դրսեկություն) ճանապարհով ավարտելու վերաբերյալ: Դիմումն ուղղված էր Խորհրդային Հայաստանի Մի-նիստրների սովետին առընթեր բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության կոմիտեի նախագահի տեղակալ Լեոնիդ Մանասերյանին: Ատենա-խոսք թարգմանաբար (բնագիրը ռուսերեն է) ներկայացրել է դիմումի տեքստը: Պողոս Լիսիցյանը «գերազանց» հանձնում է քննությունները հետևյալ առարկա-ներից՝ «ՄՄԿԿ պատմություն», «Քաղաքատնտեսություն», «Դիալեկտիկական մատերիալիզմ», «Պատմական մատերիալիզմ», «Գեղագիտություն», «Հարմո-նիա», «Մոլֆեջիո», «Կամերային երգեցողություն», «Արտասահմանյան երաժշ-տության պատմություն», «Ռուսական երաժշտության պատմություն» և «ՄՍՀՄ ժողովուրդների պատմություն», «Մովետական երաժշտության պատմություն», «Օտար լեզու», իսկ «Դաշնամուրից» ստանում է «լավ» գնահատական¹⁵:

Պ.Լիսիցյանն ընտրել էր համերգային բարդ ծրագիր: Համերգ-քննությու-նը, որն անցնում էր ոչ միայն հանձնաժողովի, այլև հանդիսատեսի ներկայութ-յամբ, բաղկացած էր երկու բաժնից: Քննական հանձնաժողովի կազմում ընդգրկ-վել էին պրոֆեսոր Անուշավան Տեր-Ղևոնդյանը (հանձնաժողովի նախագահ), ավագ դասախոս Լազար Սարյանը, ավագ դասախոս Կոնստանտին Մելիք-Վրթանեսյանը, պրոֆեսորի պաշտոնակատար Թամար Շահնագարյանը, ավագ դասախոսներ Ա.Ա.Քարամյանը և Ն.Ս.Հովհաննիսյանը:

Եվ ահա՝ Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի Մեներգեցողության ֆակուլտետի Պետական քննական հանձնաժողովի բոլոր անդամները մասնագիտությունից պետական քննությունը գնահատում են գե-րազանց: Հանձնաժողովի 1960թ. դեկտեմբերի 6-ի որոշմամբ Պողոս Կարապետի Լիսիցյանին շնորհվում է «Օպերային երգչի» որակավորում¹⁶:

Երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ պարագրաֆներում ատենախոսը համա-պատասխանաբար անդրադառնում է Պ.Լիսիցյանի ծննդյան 70-ամյա, 85-ամյա և 90-ամյա հոբելյաններին, ներկայացնում դրանց հետ առնչվող կարևոր իրադար-ձությունները:

Վեցերորդ պարագրաֆում՝ «**Պ.Լիսիցյանի 100-ամյա հոբելյանը**», ատե-նախոսն անդրադառնում է Երևանում Պ.Լիսիցյանի հիշատակը հավերժացնող հուշատախտակի տեղադրմանը Մաշտոցի 48 հասցեում, որը տեղի ունեցավ Երևանի ավագանու համապատասխան որոշման հիման վրա: Ներկայացնում է նաև Կառավարության որոշմամբ ստեղծված «Պավել Լիսիցյան-100» հոբելյանա-կան հանձնաժողովի որոշումը՝ ԽՍՀՄ և ՀՀ ժողովրդական արտիստներ, պետա-կան մրցանակի դափնեկիրներ Պավել Լիսիցյանի 100-ամյա և Տաթևիկ Մազան-

---

¹⁵ Տե՛ս Երևանի Կոմիտասի անվան պետ. կոնսերվատորիա ընդունելության քննական առարկաների և գնահատականների թերթիկը, ԵՊԿ, Պավել Լիսիցյանի անձնական գոր-ծերի դիվան № 376 (անտիպ):

¹⁶ Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի Մեներգեցողության ֆակուլ-տետի Պետական քննական հանձնաժողովի արձանագրությունը, ԵՊԿ, Պավել Լիսիցյանի անձնական գործերի դիվան № 376 (անտիպ):

դարյանի 95-ամյա հոբելյաններին նվիրած մենեդջիչների հանրապետական մրցույթի (հունիսի 20-ից հուլիսի 5-ը, 2011 թվական) կազմակերպման մասին:

Յոթերորդ պարագրաֆում՝ «Պ.Լիսիցյանի դիմանկարը հայտնի և անհայտ նկարիչների կտավներում», ատենախոսը նկատում է, որ Պ.Լիսիցյանին իրենց կտավներում անմահացրել են ոչ միայն հանրահայտ նկարիչներն, այլև նրա ուսանողներն ու անհայտ դիմանկարիչներ:

Մարտիրոս Սարյանը 1942-ին վրձնել է Լիսիցյանի դիմանկարը: «Դիմանկարին նայողը իսկույն կարող է ճանաչել նրա պարզ ու նպատակալաց բնավորությունը: Միաժամանակ արտիստ է Լիսիցյանը, Օնեգինի, Թաթուլի, Մոսիի դերակատար, իր գործն իմացող, արժանապատիվ անձնավորություն: Դիմանկարի ֆոնը բաց է, միագույն, միայն թե ձախից երևում է նկարչի արվեստանոցում կախված իր լուսանկարներից մեկը: Տպավորությունն այնպես է, որ կարծես լուսանկարն էլ մյուս կողմից է գննում Լիսիցյանին... Բնորոգ երկու կողմից առնված է տեսադաշտի մեջ: Չլինի՞ թե մի բան վրիպի»¹⁷:

Հետաքրքիր է 1981-ին Գերմանիայի Վայմար քաղաքում Պ.Լիսիցյանի ուսանողներից մեկի ձեռքով արված շարժանկարը: Այս ակնթարթային, գեղեցիկ ու խորիմաստ պահերը անմահացրած գերմանացի երիտասարդ երգչի շարժանկարը, ում անունն անհայտ մնաց, ատենախոսին է տրամադրել Պ.Լիսիցյանի զարմուհի Կարինա Հախնազարովան, ով երեք տասնամյակից ավելի խնամքով պահել և փայփայել էր այն:

Գեղանկարիչ Պավել Սկոտարը կերտել է բազմաթիվ հանրահայտ օպերային արտիստների դիմանկարներ, այդ թվում նաև Պավել Լիսիցյանի դիմանկարը: 1958-ին վրձնած նկարում Պ.Լիսիցյանը պատկերված է Ժ.Բիզեի «Կարմեն» օպերայի բեմական հագուստներով՝ Էսկամիլիոյի կերպարում: Պ.Լիսիցյանի հայացքը վերելքի և հոգու թռիչք է մարմնավորում: Գունային զամման ազդեցիկ է: Նկարիչը ցայտուն կերպով արտացոլել է Պ.Լիսիցյանի վեհաշունչ կեցվածքը: Ծորացող մեղեդայնություն և հուզականություն կա նրա հայացքում: Յլամարտիկի կերպարը համահունչ է նվաճողի և հաղթողի բնավորությանը:

Պ.Լիսիցյանին 1963-ին նկարել է Ուզբեկստանում հայտնի նկարիչ Ռ.Լևիցկին: Նկարի անկյունում նշված է ոչ միայն տարեթիվն ու նկարչի ստորագրությունը, այլև մի փոքրիկ երկտող՝ «Խորին հարգանքներով նվիրում եմ փառահեղ արտիստի ու հիանալի մի մարդու՝ Պավել Գերասիմովիչին»: Դիմանկարն իր մեջ ամփոփել է մարդկային մի ողջ նկարագիր ունեցող խտացված կերպար: Որքան էլ նկարիչը փորձել է Պավել Լիսիցյանին խիստ կերպարում ներկայացնել, պարզորոշ նկատելի է Լիսիցյանի՝ դեպի հեռունները ընկղմվելու խորաթափանցությունը, խորիմաստությունը, արվեստի ողջ էությունը նվաճողի ներքին խառնվածքը, աչքերից առկայծող ծով բարությունն ու ջերմությունը:

Մոսկվայաբնակ հայ նկարիչ Դմիտրի Նալբանդյանը 1956-ին նույնպես անմահացրել է Պավել Լիսիցյանի կերպարը:

¹⁷ Խալաթյան Լ., Սարյանը և թատրոնը, Երևան, 1960, էջ 82-83:

ԽՍՀՄ ժողովրդական նկարիչ, բնանկարիչ Նիկոլայ Սոկոլովը 1940-ին կերտել է Պ.Լիսիցյանի դիմանկարը Պ.Չայկովսկու «Պիկովայա դամա» օպերայում, որտեղ Պ.Լիսիցյանը մարմնավորել է Ելեցկու՝ անսահման քնքուշ զգացմունքներով լեցուն, ջերմ ու անմիջական բնավորության տեր իշխանի կերպարը: Նկարում ակնհայտ է Պ.Լիսիցյանի ազնվագարմ ու իշխանական կերպարը, ինչն էլ այնքան նուրբ, ու բնական իրավիճակ է ստեղծում դերակատարման մեջ, որն էլ համահունչ է Պ.Լիսիցյանի ներքին խառնվածքին և բնավորությանը:

ԳԼՈՒԽ Բ

ՊԱՎԵԼ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երկրորդ գլուխը բաղկացած է չորս պարագրաֆներից:

Առաջին պարագրաֆում «Պավել Լիսիցյանը՝ օպերային երգիչ», ներկայացվել է Պ.Լիսիցյանի գործունեությունն օպերային թատրոնում՝ Մոսկվայի Մեծ թատրոնում և Երևանի օպերային թատրոնում:

Եվգենի Օնեգին, Ելեցկի, Ժերմոն, Վալենտին, Ամոնասրո, Էսկամիլո, Յանուշ, Մազեպա, Ռոբերտ, Կազբիչ, Ռիլեն, Նապոլեոն՝ Լիսիցյանի ստեղծած դերերը գերազանցում են երեսունը: Իր ստեղծագործական կյանքի 35 տարիների ընթացքում Լիսիցյանը հանդես է եկել մոտ 2000 ներկայացումներում:

Լիսիցյանը սովորում էր իրեն նախորդող բազմաթիվ երգիչների փորձի հիման վրա, նա ավելի ու ավելի խորն էր թափանցում ժամանակաշրջանի փաստաթղթերում: Վոկալի տեսանկյունից նրա առջև արգելքներ չկային, Պ.Չայկովսկու «Եվգենի Օնեգին» օպերայում Օնեգինի կերպարը լիրիկական բարիտոնի դերերգ էր, որը հատկապես հոգեհարազատ էր նրան: Մակայն կերպարի ողջ խորությունը հասկանալու համար դերասանից երկար տարիներ պահանջվեց, որպեսզի ըմբռնի այն եզրը, որը թույլ կտար խուսափել ավելորդ չորությունից և չափազանց ռոմանտիկությունից:

Ինքը՝ Պ.Լիսիցյանը խոստովանում է, որ իր հերոսի վերաբերմունքի վրա ազդեցություն են ունեւում նաև բեմական խաղընկերները¹⁸: Նա երգել է այնպիսի հրաշալի կատարողների հետ, ինչպիսիք են Ե.Կրուդիկովան, Ն.Շպիլերը, Գ.Ժուկովսկայան և այլք:

Եվգենի Օնեգինով Լիսիցյանը ճանապարհորդեց ողջ Սովետական Միությունով, նաև երգել է Հոլանդիայում, ԳԴՀ-ում, Լեհաստանում, Ռումինիայում: Իր ողջ բեմական կյանքի ընթացքում նա անդադար հաջողություն ուներ այս դերերգում: Դեպքեր են եղել, որ ներկայացումից հետո երգչին «ստիպել» են կրկին կատարել հատվածներ, իսկ Թրիլիսիում, արդեն փակ վարագույներով, հանդիսատեսի խնդրանքով նա հինգ անգամ շարունակ կատարել է Օնեգինի հանրահայտ «Ավաղ, կասկած չկա...» արիան:

Պ.Չայկովսկու հանդեպ սերը Լիսիցյանի մոտ մշտապես առկա էր: Արտիստին ձգում էին նաև այնպիսի դերերգերը, որոնք պարունակում էին երգեցիկ գեղեցկություն և կերպարների դրամատիկ զարգացում: Օնեգինից բացի, սիրված

¹⁸ Яковлев М. Мастера Большого театра: народные артисты СССР, Москва, 1976, стр. 391:

դերերգերից էր Մազեպան Պ.Չայկովսկու «Մազեպա» օպերայում:

Լիսիցիանը Մեծ թատրոնում հաջողությամբ էր կատարում Յու.Շապո-րինի «Դեկարրիստներ» օպերայում Ռիլենի դերը: Հայտնի է, որ այդ դերերգը հե-տաքրքրում էր նաև Լ.Սոբինովին այնքան, որ երգիչը խնդրում էր կոմպոզիտո-րին դարձնել այն տենորային: Յու.Շապորինը թողեց Ռիլենին բարիտոն և դերը համապատասխանեցրեց Պ.Լիսիցյանի ձայնին:

Աշխատանքն այս դերի վրա, ինչպես սովորաբար էր լինում Լիսիցյանի մոտ, անցնում էր տարբեր «տեղեկատվության աղբյուրների» վրա աշխատելով, աստիճանաբար մոտեցնելով Ռիլենին Պ.Չայկովսկու սիրելի օպերային հերոս-ների հետ: Մտորումները Ա.Պուշկինի, դեկարրիստների հետ նրա ներքին կապի մասին, ժամանակաշրջանի ընդհանրության վերաբերյալ հանգեցրեցին նրան, որ դիմային շպարի առանձին տարբեր հիշեցնում էին լիսիցյանական Օնեգինին: Սակայն միաժամանակ արտիստը կարողացավ նաև հանրահայտ ռիլենյան կերպարը մոտեցնել ներկայիս ժամանակաշրջանին: Օպերայի ութերորդ հատ-վածի հուզիչ մենախոսությունը, որը գալիս է Պետրոպավլովյան մռայլ մենա-խցից, հնչում է քաջ, ուժեղ տղամարդու ձայնով, ով չի կոտրվել, չի վախենում մահից և հավատում է Ռուսաստանի վաղվա օրվան: Պ.Լիսիցյանի մոտ հատ-կապես լավ էր ստացվում այդ հատվածը՝ առանց ավելորդ բեմական իրարանց-ման, իր երգեցողությունում նա արտահայտում էր այն ամենը, ինչը ցանկանում էր արտահայտել կոմպոզիտորը:

Երգչի հաջողությունների շարքում մեծ դեր ունեն ժամանակակից սովե-տական նյութի հիման վրա ստեղծված դերերգերը: Դրանցից է Կոմիսարը Վ.Մուրադելիի «Մեծ բարեկամություն» օպերայում: Օպերայի գործողություննե-րը տեղի են ունենում այն վայրերում, ուր ծնվել և մեծացել է Լիսիցյանը Հյուսի-սային Կովկասում: Ազգությամբ հայ, ծնված Հյուսիսային Օսեթիայում, ով իր կյանքի ընթացքում հանդես է եկել գրեթե ողջ աշխարհում, ով ուներ տարբեր ազգության անթիվ ընկերներ:

Լիսիցյանը համագործակցել է բազմաթիվ դիրիժորների և երգիչների հետ: Սակայն յուրահատուկ ջերմությամբ էր հիշում իր համագործակցությունը Ա. Մելիք-Փաշանի հետ: Մեկ ու կես, երկու ժամ նա կարող էր աշխատել մեկ քա-ռատող դերերգի վրա, լիովին նվիրվել և վարպետությունը զարգացնել: Աշխա-տանքը այս դիրիժորի հետ Լիսիցյանին սովորեցրել է երբեք չսահմանափակվել սեփական դերերգով, այլ մխրձվել ներկայացման բոլոր տարրերի մեջ: «Երգչին անհրաժեշտ է լսել և ներքուստ զգալ ողջ օպերան ամբողջությամբ,- պնդում էր Պ.Լիսիցյանը: - Այլապես անհնար է դերակատարների միասնական հանդես գալը»¹⁹:

Երգիչը սիրում էր աշխատել թատրոնի այն դերերի վրա, որոնք հա-րուստ էին ավանդույթներով, որտեղ գերակշռում էր նորարարությունը:

Լիսիցյան-Օնեգին - 1941 թվականի գարնանը, Մեծ թատրոնի բեմում Պ.Լիսիցյանը հանդես է գալիս Պ.Չայկովսկու «Եվգենի Օնեգին» օպերայում

¹⁹Նույն տեղում, էջ 393:

Օնեգինի դերերգով: Երիտասարդ երգչի այս դերբյուրը արժանացավ մամուլի և հասարակության ջերմ ընդունելությանը, ուստի պատահական չէր, արվեստասեր հասարակայնությունը իր տեսլականում ուրվագծեց լուրջ ապագա ձևավորող մի վառ անհատականության, ով պրոֆեսիոնալ բեմարվեստում մեծ խոսք ուներ ասելու:

Մինչ Պ.Լիսիցյանը Օնեգինի դերերգը կատարել էին ռուսական բեմի շատ հայտնի արտիստներ, և վաղուց ձևավորվել էին կերպարի մեկնաբանման որոշակի ավանդույթներ: Պ.Լիսիցյանը չզնաց տրորված ճանապարհով, չընդօրինակեց իր նախորդներից և ոչ մեկին, միաժամանակ ստեղծեց մի նոր ու հետաքրքիր հերոս, նոր կերպար՝ ունկնդրին պարզևեղով գեղագիտական հաճույք, գերելով ու հմայելով իր հանդիսատեսին:

«Լիսիցյանի Օնեգինը, ոչ մի դեպքում չհակասելով օպերայի բանաստեղծական սկզբնաղբյուրին և Պ.Չայկովսկու մտահղացմանը, ստեղծագործական տեսակետից ավելի ընդլայնեց ռուսական արվեստի յուրահատուկ կողմերից մեկը, երբ լիրիկականը ոչ միայն ընդունում է դրամատիկ երանգներ, այլև ներքին զգացումների ուժից մղված ստանում նոր՝ ռոբերգական բովանդակություն: Բացառիկ վարպետությամբ կերտած Լիսիցյանի Օնեգինը իր ռեալիստական, պարզ ու ճշմարիտ էությանմբ, դրամատիկ ուժով ու խորաթափանցությամբ դարձավ արտիստի մտքից ու հոգուց ծնված կերպարային պատկերասրահի գլուխգործոցը»²⁰:

Լիսիցյան-Մազեպա - 1951թ. փետրվարի 1-ին Լիսիցյանը հանդես եկավ Պ.Չայկովսկու «Մազեպա» օպերայում՝ Մազեպայի դերերգով: Լիսիցյան մեծության համար բեմական դերակատարումները տարբերակում չունեին, լինի՝ դրական թե բացասական բնույթի: «Բարդ հոգեբանությամբ մի կերպար, որին անհրաժեշտ է մոտենալ ստեղծագործաբար, քննել տարբեր կողմերից: Երաժշտական դրամատուրգիայի վրա խարսխված այս դերերգը Լիսիցյանը մեկնաբանեց իրեն հատուկ խորաթափանցությամբ, առաջին պլանի վրա մղելով Մազեպայի և Մարիայի սերը, Մազեպայի հոգու խառնարանում վառվող կրակը, որ ցավոք այնպես էլ չկարողացավ ջերմացնել, երջանկություն պարզևեղ Մարիային: Չայկովսկու «Մազեպա» օպերայի այս հերոսը անկեղծության պահեր հազվադեպ է ունենում: Հենց այս հազվադեպ պահերն է օգտագործում երգիչը Մազեպայի մարդկային հատկությունները ցուցադրելու համար»²¹:

Լիսիցյան-Ժերմոն - 1946թ. հոկտեմբերի 20-ին Ջ. Վերդիի «Տրավիատա» օպերայում մարմնավորեց Ժերմոնի կերպարը: Հատկանշական է, որ Լիսիցյան-Ժերմոն կերպարում մեծահամբավ թավջյա ձայնով օպերային երգիչը, իր կատարողական բարձր վարպետության, պրոֆեսիոնալ և ինքնաբուխ մեկնաբանության շնորհիվ առաջնահերթությունը տվել էր մերժելու Ժերմոնի բացասական բնութագրականը, այն թողնելով մշուշի մեջ:

Լիսիցյան-Ամոնասար - 1951թ. Պավել Լիսիցյանը Ջ. Վերդիի «Աիդա»

²⁰ Պետրոսյան Մ., Պավել Լիսիցյան, 1973, էջ 59:

²¹ Նույն տեղում, էջ 42:

օպերայում մարմնավորել է Ամոնասարոյի կերպարը: Չնայած Լիսիցյանի կերտած Օնեգինի, Մազեպայի, Ժերմոնի մեծ հաջողությանը, արվեստասերների լայն բանակը, այնուամենայնիվ գնահատանքի ու մեծարանքի ոչ պակաս փառաբանման արժանացրեց աշխարհահռչակ երգչին կրկին անգամ ապացուցելով, որ Պ.Լիսիցյանը արժանի է մեծահամբավ լինելու կոչմանը:

Թեև Ջ.Վերդին իր «Աիդա» օպերայում Ամոնասարոյի վոկալ պարտիան գրել է դրամատիկական բարիտոնի համար, սակայն Պ.Լիսիցյանն իր լիրիկական բարիտոնով հասավ այդ դերերգի կատարման այնպիսի մակարդակի, որի մասին ամենախիստ քննադատները չեն խնայել գովեստի շռայլ խոսքեր: «Պ.Լիսիցյանի ձայնը կարող է ճայթել ու փայլատակել ամպրոպի նման ու հանկարծ դառնալ նուրբ, քնարական: Լիսիցյանի Ամոնասարոն նույնիսկ ամենախոր դրամատիկական պահերին մեր առջև կանգնում է որպես ջերմագին սիրող հայր, մարդ, որ ունի բանաստեղծական ոգեշունչ ներքին և ամենակարևորը՝ հայրենիքի շահը և պատիվը ամեն ինչից բարձր դասող հերոս»²²:

Ատենախոսը հերթականությամբ քննության է առնում Պ.Լիսիցյանի կատարած դերերգերը Մոսկվայի Մեծ թատրոնում, այնուհետև անդրադառնում Լիսիցյան-Արշակին:

1939-ի հոկտեմբերի 20-29-ին Մոսկվայի Միությունների տան պուստ-գարդ դահլիճում, անց է կացվում հայկական արվեստի առաջին տասնօրյակը: Կազմակերպվում են համերգներ, գրական երեկոներ, ցուցահանդեսներ ու կոնֆերանսներ, հանդիսավոր ու շքեղ պայմաններում անցկացվող եզրափակիչ համերգից հետո, Մեծ թատրոնից Երևան է հրավիրվում Պ.Լիսիցյանը, ում Շ.Տալյանի հետ զուգահեռաբար վստահվում է Արշակ Երկրորդի դերերգը: Եվ ահա 1945-ի նոյեմբերի 17-18-ին, Ալ.Սպենդիարյանի անվան ազգային ակադեմիական օպերայի և բալետի թատրոնում տեղի է ունենում Տիգրան Չուխաճյանի «Արշակ Երկրորդ» օպերայի պրեմիերան: Հայկական օպերային բեմում Պ.Լիսիցյանն է, ով իր գեղեցիկ ու հզոր ձայնով, բեմական բարդ հոգեբանական կառուցվածքի ամփոփ նկարագրով ու մեծ վարպետությամբ մարմնավորեց Արշակ թագավորի անջնջելի կերպարը: Արշակի կերպարի մարմնավորման համար Հայաստանի կառավարությունը 1945թ. նոյեմբերին Պ.Լիսիցյանին շնորհում է հանրապետության ժողովրդական արտիստի պատվավոր կոչում:

Երկրորդ պարագրաֆում **«Պավել Լիսիցյանը՝ կամերային երգիչ»**, ատենախոսն անդրադարձել է լիսիցյան-կամերային երգչի գործունեությանը:

Պ.Լիսիցյանը, լինելով օպերային արվեստի բացառիկ նվիրյալ, կատարելապես տիրապետում էր նաև կամերային կատարողականությանը: Դրա վառ ապացույցը նրա բուռն համերգային գործունեությունն էր, որի ժամանակ նա փայլուն կատարում էր հայկական, ռուսական, արևմտաեվրոպական կոմպոզիտորների դասական գործերը և խորհրդային կոմպոզիտորների լավագույն ստեղծագործությունները՝ Ի.Բրամս «Հավատարիմ սեր», «Միրո երգեր», Է.Գրիգ՝ «Միրում եմ քեզ», Ֆ.Լիստ՝ «Ուրախություն և դժբախտություն», Մ.Ռավել՝ «Երեք

²² Նույն տեղում, էջ 46:

պոեմ ըստ Դոն-Կիխոտի», Կ.Մեն-Սանս՝ «Սպասում», Ֆ.Շուբերտ՝ «Ատլանտա», Ռ.Շուբան՝ «Գարնանային գիշեր», Ա.Ս.Արենսկի՝ «Կարող է պատահել», Մ.Ա.Բալակիրև՝ «Ուղեկցիք ինձ, գիշեր», ինչպես նաև Ա.Կ.Բորոդինի, Ա.Կ.Գլազունովի, Ս.Վ.Ռախմանինովի, Պ.Ի.Չայկովսկու, Ն.Ա.Ռինսկի-Կորսաևովի, Մ.Ի.Գլինկայի, Ա.Ս.Դարգամիստովի, Մ.Պ.Մուսորգսկու, Ս.Վ.Ռախմանինովի, Ա.Գ.Ռուբինշտեյնի, Ռ.Ս.Ալեքսանդրովի, Ռ.Գլիերի, Դ.Բ.Կաբալևսկու, Վ.Ի.Մուրադելիի, Ն.Յ. Մյասկովսկու, Ա.Ա.Սպենդիարյանի, Ա.Ի.Խաչատրյանի, Տ.Ն.Խրեննիկովի, Դ.Դ.Շոստակովիչի և այլ կոմպոզիտորների կամերային ստեղծագործությունները:

Նրա կատարմամբ ուշագրավ էին հատկապես հայ կոմպոզիտորների երգերն ու ռոմանսների լավագույն նմուշները կյանքի կոչելու, դրանք մեծ հմտությամբ ու կատարելության աստիճանի հնչեցնելու գործը: Այդ թվում՝ Կոմիտաս «Գարուն ա», «Ախ մարալ ջան», «Կռունկ», «Ալազյազ», Ալ.Սպենդիարյան՝ «Երկիր Հայաստան», «Այ վարդ», Ռ.Մելիքյան՝ «Վարդ», «Ես բլբուլ եմ», Ալ.Դոլուխանյան՝ «Երագ», Ա. Խաչատրյան՝ «Խնջույքի երգ» ստեղծագործությունները:

Իր ստեղծագործական ողջ կյանքի ընթացքում Պավել Լիսիցյանը հայկական ժողովրդական երգի հանդեպ մշտապես ցուցաբերել է մեծ սեր և ջերմեռանդություն: Նա առանձնահատուկ ոգևորությամբ էր կատարում հայ ժողովրդական երգերը, դառնալով դրանց անգուգական մեկնաբանը: Իրենց ախորժալուր հնչյուններով ուղղակի ունկնդիրների սիրտն են լցվում «Ծիծեռնակ», «Կանչե կռունկ», «Հայոց աղջիկներ», «Առ սիրուհիս», «Վարդ սիրեցի», և բազմաթիվ այլ երգեր:

Պ.Լիսիցյանի երգացանկում տեղ են գտել նաև բուլղարական, հունական, իրանական, չեխական ու ճապոնական ժողովրդական երգեր:

Պ.Լիսիցյանը մեծ տեղ տվեց նաև անսամբլային երաժշտությանը՝ երգում էր կամերային զուգերգեր Մեծ թատրոնի գործընկերների հետ, երգում էր նաև կվարտետներում: Որպես կամերային երգիչ Պ.Լիսիցյանը աշխարհի 200-ից ավելի երկրներում 1950-90թթ. հանդես է եկել ավելի քան հարյուր ստեղծագործական կատարումներով:

Ատենախոսն ամբողջացրել է երգչի հյուրախաղերի ցանկը՝ առանձին-առանձին անդրադառնալով նրա համերգային շրջագայություններին Ճապոնիայում և ԳԴՀ-ում:

Ներկայացվել է Պ.Լիսիցյանի ամբողջական երգացանկը:

Երրորդ պարագրաֆում **«Պավել Լիսիցյանը՝ մանկավարժ»**, անդրադարձ է արվել երգչի մանկավարժական գործունեությանը, բացահայտվել նրա մեթոդի առանձնահատկությունները:

Բացառիկ գիտելիքներով հարուստ, հիանալի ուսուցիչ, նվիրյալ մանկավարժ-խորհրդատու և յուրահատուկ կարողությունների տեր անձնավորություն: Ահա այսպիսին է եղել Պավել Լիսիցյանը հանճարեղ արտիստների և ընկերների հուշերում:

Նա ուներ նաև մեծ մանկավարժական ձիրք: Երկար տարիներ աշխատել է Բեռլինի կոնսերվատորիայում որպես պրոֆեսոր, որտեղ

դաստիարակել է բազմաթիվ հանրահայտ երգիչների, ովքեր հաճախ միջազգային մրցանակաբաշխությունների դափնեկիրներ էին դառնում:

«Երկրով բազմաթիվ շրջագայությունների ժամանակ Պավել Գերասիմովիչը գտնում էր լավ ձայն ունեցող տաղանդավոր երիտասարդների, բերում էր նրանց Մոսկվա և դասավորում ուսումնարաններում կամ կոնսերվատորիաներում: Նա սիրում էր հետևել նրանց աճին, աջակցել, որպեսզի ոտքի կանգնեն: Նա անձամբ պարապում էր նրանց հետ, ամեն կերպ աջակցում, երբեմն անգամ ժամանակավորապես բնակեցնում իր մոտ, մինչև հանրակացարանի հետ կապված հարցերը լուծվեին: Անցնում էին տարիներ, և թերի կրթված պատանին վերածվում էր երիտասարդ հեռանկարային երգչի»²³:

Մինչև կյանքի վերջին ժամանակները Պ.Գ.Լիսիցյանը աշխատում էր վոկալի գծով մանկավարժ-խորհրդատու Մոսկովյան պետական ակադեմիական ֆիլիարմոնիայի Մեծ թատրոնում: Չնայած պատկառելի տարիքին, նա Իրինա Արխիպովայի ֆոնդի մանկավարժ-խորհրդատուն էր, ամեն օր պարապում էր երգիչների հետ, սեմինարներ էր դեկավարում, Ռուսաստանում և արտասահմանում բազմաթիվ վոկալ մրցույթներում որպես հանձնաժողովի անդամ էր հանդես գալիս:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

✓ Գերազանց վոկալիստ, բարձրակարգ պրոֆեսիոնալ Պ.Լիսիցյանի ձայնը ճանաչելի էր իր տեմբրի հազվագյուտ գեղեցկության, վոկալ կատարյալ տեխնիկայի, մաքուր ինտոնացիայի, հստակ ռիթմի, հյույթեղ ու հագեցած հնչողության, հիանալի շնչառության, կատարողական կուլտուրայի շնորհիվ:

✓ Օժտված լինելով բնատուր փափուկ լիրիկական բարիտոնով, Լիսիցյանն իր ձայնը զարգացրեց մինչ կատարելության մակարդակի: Ձայնի լայն դիապազոնը նրան հնարավորություն էր ընձեռում հաջողությամբ կատարել ինչպես բարձր բարիտոնային (Ռոբերտը՝ «Իոլանտայում», Վեդենեցյան հյուրը՝ «Մադկոյում» են), այնպես էլ ցածր բարիտոնային (Ամոնասարոն՝ «Աիդայում», Էսկամիլիոն՝ «Կարմենում», Մազեպան՝ «Մազեպայում» են) դերերգեր: Պ.Լիսիցյանը կատարում էր նաև դրամատիկական բարիտոնի դերերգեր (Ամոնասարոն՝ «Աիդայում», Գրյագոյը՝ «Թագավորի հարսնացուն»-ում են):

✓ Պ.Լիսիցյանը *bel canto*-ի վարպետ էր: Նա հրաշալի երգեցողությամբ էր արտահայտում մարդկային զգացմունքները, կրքերը, էությունը: Դա էր նրա, որպես երգչի, բարձրագույն արժանիքը: Պ.Լիսիցյանն իր մարմնավորած հերոսների զգացմունքների անկեղծ և նուրբ արտահայտիչ էր: Նրա մոտ հատկապես լավ էին ստացվում անկեղծ, ազնվագարմ, բարուն հավատացող և անարդարության դեմ պայքարող կերպարների դերերգերը:

✓ Պ.Լիսիցյանի կատարմամբ Ժերմոնը, Վալենտինն ու Ելեցկին դարձան վոկալ վարպետության չափանիշներ:

✓ Մեծ թատրոնում աշխատելու տարիներին Պ.Լիսիցյանը ստեղծեց

---

²³ Карапетян А., Онегин, играющий в нарды, “Ноев Ковчег” газета, Ереван, 2006, стр. 6.

իրարից տարբեր, բազմազան կերպարներ:

✓ Պ.Լիսիցյանն անգերագանցելի ժերմոն էր՝ այդ դերում մրցակիցներ չուներ, նրա կերտած կերպարն աչջեցնում էր իր զարգացման դինամիկայով:

✓ Կատարյալ էր Պ.Լիսիցյանի Էսկամիլիոն ինչպես վոկալ, այնպես էլ դերասանական տեսակետից:

✓ Լիսիցյանը կերտեց նոր Ամոնասարո. նա ընդօժեց իր հերոսի դատապարտվածությունը, ողբերգականությունը, պատվի և արժանապատվության բարձր զգացումը: Հանուն հայրենիքի, հանուն դստեր նա մարտնչում է հզոր Եգիպտոսի դեմ և գիտե, որ դատապարտված է, որ չի հաղթի, բայց՝ չի հանձնվում: Լիսիցյանի Ամոնասարոն և՛ ողբերգական է, և՛ զարմանալիորեն քնարական, մինևսյն ժամանակ՝ վառ ու համոզիչ: Եվ դա այն դեպքում, որ օպերայում բարիտոնն արիաներ չունի, զբաղված է ընդամենը երկու պատկերում, ունի մի քանի արիոգային ֆրազներ և մեկ ծավալուն անսամբլ: Լիսիցյանը դարձավ Մեծ թատրոնի ամենանշանավոր Ամոնասարոն և այդ դերերգով ձեռք բերեց միջազգային ճանաչում (1960-ին Նյու-Յորքի «Մետրոպոլիտեն օպերայում» ներկայացումից հետո մեքենան, որի մեջ գտնվում էր Լիսիցյանը, երկրպագուները ձեռքերի վրա տարան մինչև հյուրանոց):

✓ Փայլուն օպերային երգիչը միաժամանակ կամերային երաժշտության նուրբ, խոհուն մեկնաբանը էր:

✓ Թեև յուրաքանչյուր արտիստի ստեղծագործական կյանքում լինում են վերելքներ և անկումներ, պակաս հաջողված ներկայացումներ և ելույթներ, սակայն Պ.Լիսիցյանի դեպքում չկան խամրած, թույլ, անհաջող կերպարներ:

✓ Պ.Լիսիցյանի հաջողության «գաղտնիքը» նրա նկատմամբ հանդիսատեսի մեծ սերն էր, որի «պատճառը» ոչ միայն նրա ձայնի անկրկնելի գեղեցկությունն էր, այլև այն հանգամանքը, որ Պ.Լիսիցյանը, լինելով Մեծ թատրոնի արտիստ, իր ողջ կյանքում ծառայեց թատրոնին՝ իր գործի հանդեպ միշտ ցուցաբերելով մեծ նվիրում, սեր և պատասխանատվության բարձր զգացում:

✓ Արտիստական փայլուն կարիերան Մեծ թատրոնում ավարտելուց հետո, Պ.Լիսիցյանը 30 տարի իր հարուստ փորձն է փոխանցել երիտասարդներին: Իր «դպրոցում» նա չէր տարանջատում վոկալ պրոցեսի տեխնոլոգիական կողմը և ժանրային, ռճական ու գեղարվեստական հարցերը: Սա էր նրա գլխավոր գեղագիտական սկզբունքը, որով ղեկավարվելով 45 տարի՝ հանդես եկավ որպես երգիչ: Ուսանողի հետ քրտնաջան աշխատելով ամեն մի հնչյունի ու ֆրազի վրա և ձգտելով, որ դրանք երգվեն ազատ, գեղեցիկ ու հավասար, նա հասնում էր օպերային կամ կամերային ստեղծագործության ճկուն և թեթև կատարման՝ առավելագույնս բացահայտելով դրա երաժշտական էությունն ու ժանրային ուղղվածությունը:

ԱՏԵՆԱՆՈՍՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՅՈՎ

ՆԵՂԻՆԱԿԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. **Մակարյան Ս.**, Պավել Լիսիցյանը՝ կամերային երգիչ, Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական իններորդ նստաշրջան (14 նոյեմբերի,

- 2014), նստաշրջանի նյութեր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2015, էջ 208-214:
2. **Մակարյան Ս.**, Պավել Լիսիցյանի հյուրախաղերը Ճապոնիայում, Կանթեդ, գիտական հոդվածներ, Երևան, «Աստղիկ» հրատ., 2015, N 2 (63), էջ 188-196:
  3. **Մակարյան Ս.**, Աստեղային երգիչը՝ Եղեռնից փրկվածների ժառանգորդ, Գիտական տեղեկագիր (Խ.Արուսյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան), Երևան, 2015, N 1 (23), նվիրվում է հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին, էջ 117-123:
  4. **Макарян С.** Первый международный конкурс баритонов им. Павла Лисициана, «Музыказнание в зеркале современности», Материалы Международной научно-практической конференции для студентов и молодых ученых, Казань, 15-16 мая 2014 года, Казань, 2014, стр. 255-259.
  5. **Մակարյան Ս.**, Պավել Լիսիցյանը՝ հայ բեմի առաջին Արշակ, Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական ութերորդ նստաշրջան, նվիրվում է ՀՀ ԳԱԱ հիմնադրման 70-ամյակին (15-17 նոյեմբերի, 2013), Նստաշրջանի նյութեր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2014, 266 էջ 108-114:
  6. **Մակարյան Ս.**, Պավել Լիսիցյանի գերդաստանի տոհմաձառը, «Երաժշտական Հայաստան», 2013, 1-2 (44-45), էջ 182-185

МАКАРЯН СОНА АЙВАЗОВНА
ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАВЛА ЛИСИЦИАНА
Резюме

Диссертация посвящена исследованию творчества Народного артиста СССР Павла Лисициана.

Благодаря большому голосовому диапазону, редкому бархатистому тембру и исключительному артистизму П. Лисициан создал в оперном искусстве такие незабываемые образы, как Жермон (Верди, “Травиата”), Амонасро (Верди, “Аида”), Эскамильо (Бизе, “Кармен”), Онегин (Чайковский, “Евгений Онегин”), Мазепа (Чайковский, “Мазепа”), Елецкий и Томский (Чайковский, “Пиковая дама”), Роберт (Чайковский, “Иоланта”), Грязной (Римский-Корсаков, “Царская невеста”), Граф де Невер (Мейербер, “Гугеноты”), Киазо (Палиашвили, “Даиси”) и другие.

Значителен вклад П. Лисициана в развитие советской оперы. Он стал первым исполнителем партии Казбича в опере Александрова “Бэла” (1946), Наполеона в “Воине и мире” Прокофьева (1959), Андрэ в опере Жиганова “Джалиль” (1959).

В оперном репертуаре П. Лисициана важное место занимали армянские оперные партии. Первый Аршак армянской сцены, он мастерски воплотил образ царя в премьерной постановке оперы Тиграна

Чухаджяна “Аршак Второй” в 1945 году на сцене Ереванского театра оперы и балета им. Ал. Спендиаряна. Успешными были его Татул в опере “Алмаст” Александра Спендиаряна, Товмас в “Тапарникосе” Артемия Айвазяна.

В качестве камерного певца П. Лисиан исполнял песни и романсы русских (Аренский, Балакирев, Бородин, Глазунов, Глинка, Даргомыжский, Кюи, Мусоргский, Римский-Корсаков, Антон Рубинштейн, Чайковский, Рахманинов), советских (Николай Мясковский, Дмитрий Кабалевский, Дмитрий Шостакович, Тихон Хренников, Вано Мурадели и др.) и армянских (Комитас, Александр Спендиарян, Романос Меликян, Александр Долуханян, Каро Закарян, Арам Хачатурян и др.) композиторов, выступал с концертами в республиках Советского Союза и за рубежом (Иран, Финляндия, Австрия, Венгрия, Румыния, Болгария, Германская Демократическая Республика, Чехословакия, Дания, Польша, Югославия, Нидерланды, Индия, Япония, США, Канада, Греция, Бельгия, Индонезия, Италия, Исландия).

П. Лисициан был неподражаемым исполнителем народных песен – как армянских, так и русских, греческих и болгарских.

В диссертации прослеживается жизненный путь П. Лисициана, исследуется творчество в оперном театре, анализируется лисициановская трактовка армянских оперных партий; представлена деятельность в качестве камерного певца, очерчена география концертной деятельности артиста, выявлены особенности педагогической деятельности.

В диссертации впервые:

➤ Введен в научный оборот ряд архивных документов, в том числе документы, удостоверяющие окончание экстерном Ереванской государственной консерватории им. Комитаса Павлом Лисицианом – в бытность Народным артистом СССР и солистом Большого Театра СССР.

➤ Введены в научный оборот неопубликованные письма родным и знакомым, документ “EcoPlanet-Star Deed P.O Vox 1491” из личного архива племянницы П. Лисициана Лилии Варданян, согласно которому 28-го декабря 2001 года вновь обнаруженная звезда в области созвездия Лиры была названа именем Павла Лисициана.

➤ Дана характеристика организации конкурсов молодых баритонов имени П. Лисициана, прослеживается карьера лауреатов.

➤ Уточнены данные в генеалогическом древе П. Лисициана.

- Дана оценка изображению П. Лисициана в живописи на основании вновь обнаруженных портретов певца.
- Уточнен полный репертуар П. Лисициана как камерного певца.
- Дана оценка общественной деятельности П. Лисициана.

Материалом для исследования служили: архив певца, хранящийся в Музее литературы и искусства имени Е. Чаренца (необработанный); архив певца хранящийся в Музее Ереванской государственной консерватории им. Комитаса; личные архивы племянниц П. Лисициана – Карины Ахназаровой и Лилии Степанян, интервью с родными и учениками П. Лисициана и т.д. Просмотрены также отзывы в печати о концертной и педагогической деятельности П. Лисициана.

Диссертация состоит из введения, двух глав, выводов, списка использованной литературы и приложения.

SONA MAKARYAN LIFE AND CAREER OF PAVEL LISITSIAN

Summary

The dissertation studies the creative activity of the People’s Artist of the USSR Pavel Lisitsian.

Thanks to the wide vocal range, unique velvet timbre and exceptional artistry, P. Lisitsian created such memorable opera characters as Germont (Verdi, “Traviata”), Amonasro (Verdi, “Aida”), Eskamilio (Bizet, “Carmen”), Onegin (Tchaikovsky, “Eugene Onegin”), Mazepa (Tchaikovsky, “Mazepa”), Yeletsky and Tomsy (Tchaikovsky, “The Queen of Spades”), Robert (Tchaikovsky, “Iolanta”), Gryaznoy (Rimsky-Korsakov, “The Tsar’s Bride”), Le Comte de Nevers (Meyerbeer, “Les Huguenots”), Kiazio (Paliashvili, “Daisi”), and others.

P. Lisitsian made a significant contribution to the evolution of Soviet opera. He was the first to perform the role of Kazbich in Aleksandrov’s “Bela” (1946), Napoleon in Prokofiev’s “War and Peace” (1959), André in Zhiganov’s “Jalil” (1959).

In P. Lisitsian’s repertoire, Armenian opera roles held an important place. The first Arshak on the Armenian stage, the singer masterfully embodied the king’s character in the premiere staging of Tigran Chukhajyan’s “Arshak II” in 1945 at the Al. Spendiaryan Yerevan State Opera and Ballet Theatre.

Successful were his Tatul in Alexander Spendaryan's "Almast", and Tovmas in Artemy Aivazyan's "Taparnikos".

As a chamber singer, P. Lisitsian performed songs and romances by Russian (Arensky, Balakirev, Borodin, Glazunov, Glinka, Dargomyzhsky, Cui, Musorgsky, Rimsky-Korsakov, Anton Rubinstein, Tchaikovsky, Rachmaninov), Soviet (Nikolay Myaskovsky, Dmitry Kabalevsky, Dmitry Shostakovich, Tikhon Khrennikov, Vano Muradeli, etc.) and Armenian (Komitas, Alexander Spendaryan, Romanos Melikyan, Alexander Dolukhanyan, Karo Zakaryan, Aram Khachaturyan, etc.) composers; gave concerts in the republics of the Soviet Union and abroad (Iran, Finland, Austria, Hungary, Romania, Bulgaria, German Democratic Republic, Czechoslovakia, Denmark, Poland, Yugoslavia, the Netherlands, India, Japan, USA, Canada, Greece, Belgium, Indonesia, Italy, Island).

P. Lisitsian was an incomparable performer of folk songs; he presented to the audience not only Armenian, but also Russian, Greek, and Bulgarian songs.

The dissertation focuses on P. Lisitsian's life path, his work at the opera theatre, analyzes Lisitsian-specific interpretation of Armenian opera roles, presents his career as a chamber singer, outlines the geography of the artist's concert activities, as well as identifies the peculiarities of his teaching practice.

In the dissertation, for the first time we:

- Introduce into scientific circulation a number of archive documents, among them the ones that certify Pavel Lisitsian's – already the People's Artist of the USSR and the soloist of the USSR Bolshoi Theater – graduation from the Yerevan Komitas State Conservatory as an external student.
- Introduce into scientific circulation P. Lisitsian's previously unpublished letters to his friends and relatives; from the personal archive of the singer's niece Lilia Vardanyan, the "EcoPlanet-Star Deed P.O Box 1491" paper certifying that, on December 28, 2001, the newly discovered star within the Lyra Constellation was named after Pavel Lisitsian.
- Assess the organization of Pavel Lisitsian Young Baritone Singers' Competition; trace the career of prize winners.
- Revise P. Lisitsian's family tree facts.
- Assess P. Lisitsian's representation in painting, based on the singer's recently found portraits.

- Present P. Lisitsian's revised full repertoire as a chamber singer.
- Assess P. Lisitsian's public activities.

The study was conducted based on the following sources: P. Lisitsian's archive (raw) in the Ye. Charents Museum of Literature and Art; P. Lisitsian's archive in the Yerevan Komitas State Conservatory; personal archives of the singer's nieces Karina Akhnazarova and Lilia Stepanyan; interviews with P. Lisitsian's relatives and students, etc. We also reviewed the press clippings on P. Lisitsian's concert and teaching activities.

The dissertation consists of Introduction, two Chapters, Conclusions, List of Literature Used, and Appendix.